

УДК 159.947.2

СВОБОДА ВОЛІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Галина Воробель

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто питання про сутність волі. Проведено теоретичний аналіз змісту поняття "свобода". У контексті огляду підходів до розв'язання проблеми свободи волі проаналізовано поняття "вибору". Вибір, зокрема у філософії, традиційно розглядався як реальна сфера прояву свободи волі, як її практичне вираження.

Ключові слова: свобода, воля, свобода вибору.

У психології з початку ХХ сторіччя відбулося розмежування проблеми волі, що розуміється як довільне керування поведінкою на підставі свідомих рішень, і проблеми власне свободи, яка була надовго відсунута на периферію психології.

Свобода – одне із фундаментальних понять людського буття. Проблема волі (довільної і вольової регуляції поведінки й діяльності людини) давно привертає увагу вчених, викликаючи гострі суперечки й дискусії. Свобода є одним із центральних понять психології. Це здатність і можливість людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети, бути самою собою [1]. Вільною може бути лише та людина, яка наділена волею. Саме воля дає змогу людині протистояти зовнішній необхідності, реалізувати свої внутрішні потенційні сили й можливості.

До сьогодні погляди психологів різко розходяться навіть щодо найбільш ключових питань, пов'язаних з цією темою. Одні заперечують наявність волі як самостійного психологічного явища, ставлять під сумнів цінність поняття "воля", інші "відстоюють" самостійність волі, бачать її тільки з одного боку – як здатність долати труднощі й переконання.

Вивчення волі в історичному аспекті (за Є. П. Ільїним) можна поділити на декілька етапів:

- 1) розуміння волі як механізму реалізації дій, які спричинені розумом людини, навіть всупереч її бажанням;
- 2) волюнтаризм як ідеалістична течія у філософії;
- 3) трактування волі як проблеми вибору і боротьби мотивів;
- 4) розуміння волі як механізму подолання перешкод і труднощів, які зустрічаються людині на шляху досягнення мети [2, с. 32].

Питання про сутність волі (із самого початку її вивчення) виявилось тісно пов'язаним з проблемою мотивації, з поясненням причин і механізмів активності людини. У процесі вивчення і волі, і мотивації психологи обговорюють одну й ту ж проблему – механізм усвідомленої поведінки. Натомість майже в усіх психологічних підходах до розуміння вузлових аспектів проблеми свободи автори тією чи іншою мірою також підкреслювали роль свідомості. Усвідомлення чинників, які

впливають на поведінку людини, має велике значення. Однак важливим є усвідомлення не тільки того, що є, але й того, чого поки що нема, – усвідомлення наявних можливостей, а також передбачення варіантів майбутнього. Людина не може бути вільною, якщо не осмислює наявних можливостей поведінки, якщо не усвідомлює наслідків, які спричинені тими чи іншими діями. Нарешті, вона не може бути вільною, якщо не усвідомлює того, чого хоче, своєї мети й бажань. Одне з перших і найбільш чітких визначень свободи, що базується на центральній ідеї усвідомлення, – це визначення її як здатності приймати рішення зі знанням справи. Отже, свободу й волю можна трактувати в психологічному плані як “психологічну свідомість людей, що діють за бажанням і прагненням свого “Я”, за своєю “волею” [3].

На нашу думку, свободу слід розглядати з психологічного погляду як суб’єктивне почуття, що сприймається індивідом у контексті такого ланцюжка: свобода вибору–свобода рішення–свобода дії–свобода творчості й самовираження.

Деякі вчені взагалі зводили проблему свободи волі до проблеми свободи вибору дії. Наприклад, у філософії свобода вибору традиційно розглядалась як реальна сфера вияву свободи волі, як її практичне вираження. Учений і дослідник В. Джеймс вважав “головною функцією волі прийняття рішення про дію за наявності у свідомості одночасно двох чи більше ідей руху. Наявність конкуруючої ідеї гальмує перехід уявлення про рух в дію, тому для виконання дії потрібно здійснити вибір ідеї і прийняти рішення” [2, с. 15].

Волю як вибір одного із декількох побуджень чи як вирішення конфліктних мотивів розглядали Г. І. Челпанов (1926), Ф. Лерш (1956), В. Е. Франкл (1990) та ін. Л. С. Виготський пов’язував ці поняття зі свободою вибору: “Найбільш характерним для оволодіння власною поведінкою є вибір, і не даремно стара психологія, вивчаючи вольові процеси, бачила у виборі саму суть вольового акту” [2, с. 23].

В. М. Аллахвердов (1993) вважає проблему свободи волі, свободи вибору “чи не найстрашнішою” в психології і філософії. Зазначає, що як відповідь “так”, так і відповідь “ні” на питання про те, чи вільна людина у своєму виборі, ведуть нас у глухий кут, про що свідчить майже вся історія людства.

Однак фундаментальність та універсальність поняття свободи обтяжене безліччю непорозумінь. Площина згоди, здебільшого, охоплює лише те, що свобода полягає в існуванні певної сукупності справ, вільних від втручання ззовні. Це насамперед свобода внутрішня, творча, як відображення своєї людської сутності. Показником внутрішньої свободи є автономія особистості, її здатність “бути паном собі” (І. Кант). Саме з бажання індивіда бути самому собі господарем, самостійно визначати своє життя й приймати рішення, а не коритися певним зовнішнім силам, виникає “позитивне” значення слова “свобода”. Людина хоче бути знаряддям у своїх власних руках, а не в руках інших. Вона прагне бути суб’єктом, а не об’єктом; прагне, щоб нею керували її власні міркування й усвідомлена мета, а не зовнішні причини; прагне усвідомлювати себе як активну істоту, наділену бажан-

нями, відповідальну за зроблений вибір і здатну обґрунтувати цей вибір зверненням до власних ідей і міркувань.

Свобода в європейській науковій традиції здебільшого розглядається як необхідна передумова самореалізації й гармонійного розвитку особистості, як абсолютна соціальна й індивідуальна цінність, предмет суб'єктивних прагнень і сподівань, мета напружених пошуків. Свобода переважно трактується як позитивна значущість і вважається суб'єктивно бажаною для особистості. Дещо іншої позиції в цьому питанні дотримується американський психолог Е. Фромм. У праці "Втеча від свободи" він зазначає, що для багатьох людей свобода має негативну цінність. Саме тому вони відмовляються від неї і віддаються авторитарній владі, що забезпечує їм безпеку, зменшує біль самотності, повертає почуття особистої цінності.

Проблема особистості, яка тісно пов'язана з проблемою свободи, посідає центральне місце й у теорії екзистенціалістів. Вони розмежовують і протиставляють свободу внутрішню (теоретичну) й зовнішню (практичну), думку й діяльність, абсолютизують свободу. "При цьому мають на увазі зовнішню свободу (як надання можливості вибору) і внутрішню, особисту свободу (здатність здійснити цей вибір)" [4, с. 157].

Необхідною умовою здійснення внутрішньої свободи є зовнішня свобода. Наприклад, категорія свободи в контексті політичної діяльності знаходить своє відображення в конституційних правах людини й громадянина. Свободу слід визначити як таку, що може мати вужчий або ширший діапазон у певній сфері громадянського життя. Коли межі діапазону сягають критичного рівня, можна стверджувати про відсутність свободи, а щодо особистої свободи – навіть про рабство. Особисту свободу А. М. Растрігіна розуміє як "специфічно людську вибіркову й узгоджену активність свідомості, волі та моральних сил особистості в процесі їх цілеспрямованої та доцільної діяльності, як можливість самостійно здійснити свій вибір, прийняти рішення і втілити його в життя, а також як здатність керувати собою, самовизначитися в межах необхідності відповідно до своїх власних інтересів, переконань, совісті і т. д." [3, с. 40].

Розуміння поняття "свободи" завжди треба співвідносити із становищем окремих людей, а не цілих груп. Зміст поняття свободи торкається тільки стосунків між певною особою та іншими людьми. Адже проблема свободи не існує поза суспільством. Розрізняють різні види свободи (економічна, політична, релігійна тощо), залежно від сфер життя, яких вона стосується. Підставою для всіх інших видів свободи є особиста свобода. Кожна свобода цінна, але, окрім того, кожна з них – хоча й різною мірою – служить іншій меті [5].

Поняття "свобода людини" сьогодні перебуває в центрі політичного й духовного життя, ступінь її досягнення – головний критерій цивілізованості й демократичності сучасного суспільства та його загальнокультурного розвитку. Саме тому важливого значення набуває тлумачення поняття "свобода" і в контексті політичної психології. Свобода політична – це такий вияв громадянських прав, який забезпечує нормальну життєдіяльність індивіда. Політична свобода не може роз-

глядатися тільки як засіб реалізації інших свобод – економічної, ідеологічної тощо. Політична свобода як засіб водночас володіє самоцінністю, адже важко уявити цивілізоване суспільство (тим більш сучасне) без всезагального й рівного виборчого права. Потреба в політичному комфорті, який забезпечується демократією, є невід’ємною рисою менталітету цивілізованої людини.

Політична свобода – це такий різновид свободи, що означає здатність і можливість особи й суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Вона передбачає визнання за кожною людиною права на свободу слова, думки, переконань, свободу мирних (без зброї) зборів, свободу отримання інформації, свободу волевиявлення на виборах тощо. Політична свобода вимагає так званих громадянських свобод – слова, спілок та ін. Саме політична свобода, тобто можливість вибору керівників підлеглими, найкраще з-поміж інших можливих способів служить гідності людини в її стосунках із державою [6].

Проте люди творять свою історію не тільки завдяки здатності приймати й реалізувати конкретні сучасні рішення, але й завдяки можливості тлумачення минулого, сьогодення й майбутнього. Історичний й політичний вибір людина робить на підставі інтерпретації, а не лише за принципом прецеденту. Ось чому мислення й поведінка людей детерміновані як матеріальними умовами свободи буття, так і тими зразками, правилами інтерпретації, які ми навіть не завжди усвідомлюємо. Таким чином вибір варіанта дій спільноти й індивіда значною мірою залежить від пояснення історії й подій. Процедури демократичних виборів і референдумів можемо тлумачити, наприклад, як свідомі дії, як інструмент політичної маніпуляції, як аксесуар політичної гри, що відволікає і саме під прикриттям якого ведеться інша, реальна гра, навіть для запровадження диктатури.

“Головний напрям політичної трансформації в Україні – це формування посправжньому громадянського суспільства” [7 с. 60]. Беззаперечним є факт, що в центрі його перебуває людина, яка є його основною первинною клітиною й головною дійовою особою. Однак треба зважити й на те, що існують “зовнішні” й “внутрішні” показники перетворення суспільства. Парламентські вибори на багатопартійній основі, референдуми, конституції – “зовнішні” показники політичної трансформації суспільства. “Внутрішні” показники політичної трансформації (свобода особи, наявність політичних партій, широка мережа громадянських організацій, незалежна преса, реальна демократична, правова держава) можуть не відповідати зовнішнім показникам трансформації суспільства [7].

Якщо хочемо побудувати цивілізоване громадянське суспільство, то мусимо ні на крок і ні за яких обставин не відступати від основного принципу – пріоритету прав і свобод людини, її потреб, до того ж, пріоритету як перед суспільством, так і перед державними інтересами. Йдеться на увазі не протиставлення цих інтересів, а їх, так би мовити, субординацію і підпорядкованість, первинність і вторинність.

Сенс свободи людини залежить від структури її особистості, що формується здебільшого завдяки актам саморозвитку й особистої активності. Він також детермінований політичними поглядами й виконанням соціальних ролей. Свобода ро-

зуміється також як потенційна здатність людини до вільного вибору альтернатив, можливість розвивати природні умови, здатність до творчого розвитку.

Отже, у психологічному аспекті проблеми свободи волі інтерес викликає, передусім, внутрішня свобода як умова, мета й результат розвитку особистості. Вона визначається, зокрема, як специфічно людська творча активність особистості, волі й моральних сил, які внаслідок боротьби мотивів мобілізуються на самостійне здійснення вибору, прийняття рішення та його реалізацію.

-
1. Петровский А., Ярошевский М. Психология. Словарь. М., 1990.
 2. Ильин Е. Психология воли. СПб., 2000. С. 288.
 3. Растрюгина А. Педагогика свободы: методологичні та соціально-педагогічні основи. Кіровоград, 2002. С. 260.
 4. Кулинич Г. Екзистенціальний контекст особистісного вибору / Збірник наукових праць: Філософія. Соціологія. Психологія. І.-Фр., 2000. Випуск 4. Ч. 2. С. 156–164.
 5. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1990. С. 157.
 6. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. К., 2000.
 7. Михалеченко М., Жукравський В., Танчер В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. К., 1997. С. 180.
 8. Давидович В. Грани свободы. М., 1969.
 9. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Л., 2000. С. 280.

FREEDOM OF WILL AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Halyna Vorobel'

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The question of the essence of will is considered. The theoretical analysis of the contents of a notion of "freedom" is carried out. In the context of a review of the approaches to freedom of a "choice" have touched to a problem of freedom of "will". Freedom of a choice, especially, in philosophy, is traditionally examined as a real sphere of display of freedom of will, as its practical expression.

Key words: freedom, will, freedom of a choice.

*Стаття надійшла до редколегії 07. 11. 2002
Прийнята до друку 10. 05. 2003*